

УДК 811.161.3:[81'373:159.492]

UDC 811.161.3:[81'373:159.492]

БЕЛАРУСКІЯ ДРУГАСНЫЯ НАМІНАЦЫІ ЭМАЦЫЯНАЛЬНА- ПСІХАЛАГІЧНАЙ СФЕРЫ

BELARUSIAN SECONDARY NOMINATIONS OF THE EMOTIONAL- PSYCHOLOGICAL SPHERE

А. А. Носік,

саіскальнік кафедры мовазнаўства
і лінгвадыдактыкі Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка

A. Nosik,

candidate of the Department of Linguistics
and Linguodidactics of the Belarusian State
Pedagogical University named after Maxim Tank

Паступіў у рэдакцыю 15.01.2024.

Received on 15.01.2024.

Разглядаюцца другасныя лексіка-семантычныя варыянты эмацыянальна-псіхалагічнай сферы, утвораныя ў выніку семантычнай дэрывацыі па інварыянтнай мадэлі «канкрэтны фізічны працэс ці стан» → «нутраны эмацыянальны стан чалавека». У працэс метафарызацыі ўключаюцца іменныя і дзеяслоўныя адзінкі, зыходная (донарская) сфера якіх прадстаўлена намінацыямі са значэнем вогненнай і воднай стыхіі, метэаралагічных з'яў вялікай разбуральнай сілы, фізічных і фізіялагічных станаў чалавека (раненне, хвароба, знясіленне, фізічныя пашкоджанні, пагаршэнне адчування), смерці, гібелі, спынення жыццядзейнасці чалавека, дэструктыўных дзеянняў і працэсаў, смакавых адчуванняў, паводзін драпежнай жывёлы і інш.

Першасныя лексіка-семантычныя варыянты такіх намінацый экстрапаляюць частку сваёй семантыкі ў рэцыпіентную (выніковую) сферу, дзе фіксуюцца другасныя эмацыянальныя значэнні, якія размяркоўваюцца па групах з пеяратаўнай і меліяратыўнай канатацыяй. Усе намінацыі ў іх другаснай функцыі ілюструюцца прыкладамі з мастацкай і публіцыстычнай літаратуры.

Ключавыя словы: другасная намінацыя; эмацыянальна-псіхалагічныя намінацыі; лексіка-семантычны варыянт; семантычная мадэль; метафара; канатацыя; беларуская мова.

Secondary lexical-semantic variants of the emotional-psychological sphere, formed as a result of semantic derivation according to the invariant model "specific physical process or state" → "inner emotional state of a person" are considered. The process of metaphorization includes nominal and verbal units, the original (donor) sphere of which is represented by nominations with the meaning of fire and water elements, meteorological phenomena of great destructive power, physical and physiological conditions of a person (wound, illness, exhaustion, physical damage), demise, death, cessation of life functions, destructive actions and processes, taste sensations, behavior of predatory animals, etc.

The primary lexical-semantic variants of such nominations extrapolate part of their semantics into the recipient (resulting) sphere, where secondary emotional values are recorded, which are distributed among groups with pejorative and meliorative connotations. All nominations in their secondary function are illustrated with examples from fiction and non-fiction.

Keywords: secondary nomination; emotional-psychological nominations; lexical-semantic variant; semantic model; metaphor; connotation; Belarusian language.

Эмацыянальны свет чалавека ў кантэксце сучасных лінгвістычных даследаванняў уяўляе сабой складаны комплекс узаемазвязаных сутнасцей, упарадкаванне якіх бесперапынна вядзецца прадстаўнікамі розных навук. Найбольш прыярытэтныя і распаўсюджаныя на сённяшні дзень падходы да тлумачэння рэчаіснасці – антрапацэнтрычны, этнацэнтрычны і кагнітыўны – вылучаюць у цэнтр светабудовы чалавека з яго інтарэсамі і патрэбамі. Разнастайныя атрыбуты феномена эмацыянальнасці вывучаюцца ў біялагічнай, біяхімічнай, фізіялагічнай, медыцынскай, псіхалагічнай, сацыялагічнай, педагогічнай, філасофскай, этычнай, крыміналістычнай, кібернетычнай, лінгвістычнай, літаратуразнаўчай, культуралагічнай і іншых навук. Выступаючы неад'емнай часткай жыцця чалавека, эмоцыі разглядаюцца як важная функцыя арганізма для існавання і ўзаемадзеяння, якая звязвае вегетатывную нервовую сістэму (забяспечвае дзейнасць сістэм унутраных органаў і тканак) і саматычную (выяўляецца ў міміцы, пантаміміцы, кінесіцы, прасодыцы і інш.).

Эмацыянальны свет чалавека актыўна даследуецца ў лінгвістычнай навуцы. Вывучэнне эмоцый, структуры эмацыянальнай сферы і эмацыянальных

якасцей асобы, тэорыі ўзнікнення эмоцый, іх функцыі і роля ў жыцці чалавека выкладзены ў шматлікіх лінгвістычных працах. Асновы шматаспектнага асэнсавання праблемы «мова і эмоцыі», характэрнага для сучаснай лінгвістыкі, былі закладзены яшчэ Ш. Балі, які пісаў: «Тыя з маіх думак, што спароджаныя патокам жыцця, ніколі не бываюць пераважна інтэлектуальнымі: гэта рухі думкі, якія суправаджаюцца эмоцыямі» [1, с. 28].

Глыбокае даследаванне працэсаў намінацыі эмоцый, іх вербалізацыі праведзена В. І. Шахоўскім, які свае погляды на дадзеныя пытанні адлюстравваў праз прызму эмацыянальнай карціны свету [2, с. 6–8]. Ён адзначаў, што эмоцыі любой моўнай супольнасці абагульнены нацыянальным вопытам дадзенага народа, з'яўляюцца індывідуальнымі формамі ацэньвання свету, уплываюць на асаблівасці нарміравання міжасобасных адносін у соцыуме. З'яўляючыся часткай натуральнага развіцця чалавечай расы, эмоцыі ўніверсальныя і вядомыя ва ўсіх культурах [3, с. 5].

Непарыўную сувязь моватворчасці з эмоцыямі і ўяўленнямі падкрэсліваў В. Ф. Гумбальдт, выказаўшы думку, што «абазначэнне асобных прадметаў унутранага і знешняга свету глыбей пранікае ў па-

чуццёвае ўспрыманне, фантазію, эмоцыі і, дзякуючы ўзаемадзеянню ўсіх іх, у народны характар нагоул, нацыянальную самабытнасць» [4, с. 104]. Даследаванне эмацыянальнай лексікі, інтэлектуальных і псіхічных працэсаў, розных лексіка-граматычных разрадаў слоў са значэннем унутранага стану чалавека праводзілася многімі беларускімі мовазнаўцамі [5–9].

Розныя выявы псіхалогіі чалавека, яго ўнутранага стану рэпрэзентуюцца лексічнымі адзінкамі ў іх першасных значэннях, для чаго выкарыстоўваецца вялізны арсенал дзеяслоўных і іменных адзінак тыпу *радасць, задавальненне, смутак, гнеў, абурэнне, турбота, распач; маркотны, невясёлы, брыдкі, жажлівы, нервовы, радасны; злаваць, перажываць, адчайвацца, палюхацца, радавацца, усміхацца* і мн. інш. У той жа час для выражэння эмацыянальнага стану чалавека выкарыстоўваюцца другасныя намінацыі, утвораныя ў выніку семантычнай дэрывацыі. Думку пра тое, што ў працэсе пераасэнсавання існуючыя намінацыі і ўтварэнні другасных ЛСВ вырашальнае значэнне маюць не сістэмна-моўныя сувязі, а веды чалавека пра навакольны свет, выказаў У. А. Звэгінцаў. Ён зрабіў выснову, што кагнітыўныя працэсы развіваюцца на ўзроўні сэнсу, які «вырывае думку чалавека з палону лінгвістычных ведаў» [10, с. 178]. Падобных поглядаў прытрымліваецца В. М. Тэлія і называе дадзены працэс «кагнітыўным маніпуліраваннем ужо існуючымі ў мове значэннямі з мэтай стварэння новых канцэптаў» [11, с. 3]. У адпаведнасці з яе меркаваннямі, «старыя веды і іх тая ці іншая матэрыяльная маніфестацыя здольны служыць платформай для руху да новага паняцця шляхам той вобразнай падтрымкі, якая асацыятыўна актуалізуецца ў свядомасці» [12, с. 94]. «Паколькі ўнутраны свет чалавека мадэлюецца на ўзор знешняга, матэрыяльнага свету, асноўнай крыніцай псіхалагічнай лексікі з'яўляецца лексіка «фізічная», якая выкарыстоўваецца ў другасных, метафарычных сэнсах», – заўважае Н. Д. Аруцюнава [13, с. 387].

Утварэнне другасных лексіка-семантычных варыянтаў (у далейшым – ЛСВ) ажыццяўляецца па інварыянтнай семантычнай мадэлі, якая ўключае тры асноўныя кампаненты: а) зыходны (донарскі) неэмацыянальны ЛСВ; б) вытворны (рэцыпіентны) эмацыянальны ЛСВ; в) агульная семантычная прымета, дзякуючы якой на аснове пэўных параўнанняў і атаясамліванняў першасныя і другасныя ЛСВ аб'ядноўваюцца ў семантычнай структуры слова. Для ўтварэння другасных эмацыянальна-псіхалагічных намінацый у працэс семантычнай дэрывацыі ўключаюцца лексічныя адзінкі, якія ў сваіх першасных значэннях з'яўляюцца ядзернымі кампанентамі наступных донарскіх сфер:

1. Фізічныя працэсы, звязаныя з агнём, гарэннем, полымем, вылучэннем высокай тэмпературы. Метафары агню «высвечваюць» душэўны ўздыв, моцнае праяўленне пачуццяў чалавека, яго ўзбуджанасць, хваляванне, разбуральную сілу, небяспечнасць, здольнасць да знішчэння:
  - *агонь* 'распаленыя газы, якія вылучаюцца пры гарэнні і ярка свецяцца, полымя' → 'душэўны ўздыв, моцнае пачуццё': *А цяпер вось каханню агню // Адаеш пачуццё ты і сілы.* (У. Жылка); *Агонь абурэння ў іх грудзях палаў, // Адна толькі песня*

палёгкай была. (А. Чарнушэвіч); *Палымнее агонь помсты.* (І. Навуменка);

- *полымя* 'агонь, які ўзнімаецца над тым, што гарыць' → 'моцнае пачуццё, якое ахапіла каго-небудзь': *Хто ж не жадае полымя страці?* (С. Давідовіч); *А там ачыхла і полымя княскага гневу.* (У. Арлоў); *Хто ж не жадае полымя страці?* (С. Давідовіч);

- *напал* 'ступень свячэння напаленага цела' → 'высокая ступень напружання, узбуджэння, хвалявання': *На гэтым звычайная сварка дасягае свайго вышэйшага напалу.* (А. Васілевіч);

- *жар* 'гарачае вуголле без полымя; спёка' → 'душэўны пад'ём, страснасць, уздым': *Яму пазт аддае увесь жар свайго палымянага сэрца.* (С. Майхровіч); *Толькі сэрца ў цемрыве стыне: // Там гарыць майго каханню жар.* (Я. Золак);

- *пажар* 'агонь, які ахоплівае і знішчае ўсё, што можа гарэць' → 'душэўны ўздыв, моцнае праяўленне пачуццяў чалавека': *Гарыць душа, гарыць уся, // Не патушыць душы пажар.* (Я. Пушча);

- *гарэць* 'паддавацца дзеянню агню, знішчацца агнём' → 'быць ва ўзбуджаным, усхваляваным стане': *Вочы Паўла гарэлі вострым агнём гневу і крыўды* (К. Чорны); *Карызна чуў, як усё нутро ў яго гарыць у пякучым агні шалёнае злосці.* (М. Зарэцкі); *Гануля святкавала ў душы, радасцю дзіўнай гарэла.* (М. Зарэцкі);

- *палымнец* 'ярка гарэць, знішчацца ў агні' → 'быць ахопленым якім-небудзь вельмі моцным пачуццём': *Палымнее агонь помсты.* (У. Клімовіч);

- *палаць* 'гарэць яркім полымем' → 'быць узбуджаным, ахопленым якім-небудзь пачуццём': *Агонь абурэння ў іх грудзях палаў.* (А. Чарнушэвіч); *Косця палаў шчасцем і думаў, што шчасцем поўняцца ўсе навокал.* (У. Шыцік); *Нянавісцю палаў яго зоркі пагляд.* (У. Случанскі);

- *паліць* 'знішчаць агнём, спальваць' → 'хваляваць, трывожыць, мучыць': *Жаль і смутак чорны паліць мне душу* (З. Бядуля); *Мяне, як агнём, паліла страшнае пачуццё, якому назвы я не знаходжу цяпер.* (К. Чорны);

- *запаліць* 'прымусіць гарэць, загарэцца' → 'выклікаць у каго-небудзь уздым пачуццяў, энергіі і пад.; натхніць': *Я запалю агнём свае імкненні, я запалю жаданні і надзеі.* (У. Дубоўка);

- *успыхнуць* 'раптоўна і хутка загарэцца' → 'раптоўна ўзнікнуць, пачацца (пра якое-небудзь пачуццё)': *У вачах успыхнуў гнеў, які, здавался, нельга пагасіць.* (У. Клімовіч).

2. Водная стыхія з яе рухомасцю, прылівамі і адлівамі, гайданнем паверхніх вады. У сэнсавых структурах такіх найменняў актуалізуецца квантататыўная прымета, указанне на сілу выяўлення пачуццяў:

- *усплёск* 'усплёскванне (вады, вадкасці)' → 'уздым, душэўны прыліў': *Дабрата не імпульс, не парыў, // Не адзінкавы усплёск эмоцый.* (Н. Мацяш); *Шумяць усхвалявана ў сэрцы дзясочым // Каханню пшчотныя усплёскі.* (А. Александровіч);

- *прыліў* 'перыядычны пад'ём ўзроўню мора, акіяна' → 'эмацыянальны ўздыв, прыліў эмоцый': *Лясніцкі ўздрыгнуў ад раптоўнага прыліву гневу.* (І. Шамякін); *Васілю стала лёгка і добра, і ён пачуў у сабе прыліў вялікай сілы і шчасця.* (Я. Колас);

- *паводка* 'часовае падняцце вады ў вадаёмаў у выніку раставання снегу або вялікіх дажджоў' →

‘прыліў пачуцця, душэўных сіл’: *Чуючы, як пад сэрца плыве халодная паводка нечаканае крыўды і злосці, // Самец апанурыўся і сцяўся ўвесь.* (В. Адамчык);

– *хваля* ‘вадзяны вал, які ўтвараецца гайданнем паверхні вады’ → ‘узмоцненае праяўленне гневу ці якога-небудзь іншага пачуцця, адчування’: *З кожным новым пытаннем у душы чалавека падымаецца хваля гневу і пратэсту.* (У. Кудравец);

– *хлынуць* ‘паліцца адразу, раптоўна, пацячы патокам’ → ‘раптам з’явіцца, узнікнуць (пра думкі, пачуцці і пад.)’: *Разам з абуджэннем на хлопца хлынула плойма самых непрыемных думак і адчуванняў.* (В. Быкаў).

Часта ў сэнсавых структурах фіксуецца ЛСВ, якія атаясамліваюць працэс бурлівага пералівання вады, яе кіпення з высокай і бурнай стадыяй выяўлення пэўных пачуццяў:

– *бурліць* ‘бурна цячы, пералівацца з шумам; кіпець, клекатаць (пра ваду і іншыя вадкасці)’ → ‘праяўляцца з вялікай сілай’: *І злосць бурліла ў ім, як кіпень.* (А. Чарнышэвіч);

– *кіпець* ‘бурліць, клекатаць ад пары’ → ‘быць узбуджаным, ахопленым гнеўным пачуццём’: *Карызна кіпеў шалёным абурэннем, перамяшаным з злараднасцю.* (М. Зарэцкі); *Жанчына кіпіць ад крыўды і злосці, але чакае яшчэ чагосьці.* (К. Чорны).

3. Прырода, стан надвор’я, метэаралагічныя з’явы вялікай разбуральнай сілы, пэўныя атмасферныя з’явы:

– *бура* ‘вечер вялікай разбуральнай сілы, звычайна з дажджом або снегам’ → ‘пачуццё гневу, раздражнення’: *Як супакоіць буру гневу?* (А. Александровіч); *Паспрабуй пражыць сваю маладосць без душэўных бур і трывог.* (М. Гроднеў); *Стаіць і ні слова. Маўчыць і ён. А ў сэрцы ўзнялася цэлая бура.* (М. Гроднеў);

– *навальніца* ‘непагода з маланкай, грамам, дажджом або градам і моцным ветрам’ → ‘бурнае праяўленне якіх-небудзь пачуццяў’: *І расла навальніца нянавісці дзікай і злосці.* (П. Глебкі);

– *шторм* ‘моцны вечер, бура на моры, акіяне, вялікім возеры’ → ‘бурнае, выяўленне пачуццяў’: *Людское сэрца, быццам мора. // У ім бывае шторм і штіль.* (П. Броўка);

– *хмара* ‘вялікае, звычайна цёмнае воблака, якое прыносіць дождж, град, снег’ → ‘змрочны стан, заклапочанасць, смуткак, туга’: *Зноў адчыніліся дзверы, і паказваўся твар, зацягнуты цёмнай хмарай недавальнення.* (А. Васілевіч);

– *хмарны, хмурны* ‘закрыты хмарамі, воблачны’ → ‘пануры, сумны, невясёлы, які выражае суровасць, панурасць, заклапочанасць’: *Хмарны настрой яшчэ жыў у Антонавай душы.* (А. Савіцкі); *Сузан вельмі часта ўставаў з-за хатняга стала хмурны, незадаволены.* (М. Лынькоў);

– *пахмурны* ‘непагодлівы, хмарны’ → ‘змрочны, невясёлы’: *Усюды заўважалі мы пахмурны настрой у людзей.* (М. Лынькоў); *Дзён праз колькі новенькая настаўніца стала пахмурная.* (Ф. Янкоўскі);

– *змрачнець* ‘станавіцца цёмным’ → ‘станавіцца змрочным, панурым, насуплівацца’: *Вермейчык усё больш змрачнеў, лоб пачынаў моршчыцца.* (І. Дуброўскі);

– *бушаваць* ‘бурна, імкліва выяўляць сваю сілу (пераважна разбуральную)’ → ‘бурна выказваць сваё недавальненне, гнеў’: *У ім [Адаме], відаць,*

бушаваў шалёны гнеў, і ён выбіраў, куды яго скіраваць. (У. Дамашэвіч).

У межах гэтай метафарычнай вобласці сустракаюцца некаторыя спосабы намінацыі станючых эмацыянальных працэсаў. Як правіла, дадзеныя семантычныя пераасэнсаванні звязаны з сонцам і святлом:

– *ззянне* ‘поўнае, звычайна яркае святло, якое выпраменьваецца або адлюстроўваецца чым-н.; бляск, свячэнне’ → ‘радасна-ўзбуджаны, шчаслівы выраз (вачэй, твару), пачуццё радасці, шчасця’: *І раптам яна адвяла цяжкі, прыкуты свой позірк ад нязгаснай цеплыні дзіцячых воч, ад гэтых малюсенькіх блакітных крынічак, у якіх нябесным ззяннем гарэла чалавечая любоў, пакуты і радасці;*

– *прамяністы* ‘які свеціцца прамянямі, ад якога ідуць прамені’ → ‘поўны радасці, шчасця і пад.’: *Адшуміць кастрычнік жаўталісты // І надзене белую карону, // Так і ты з усмешкай прамяністай // Прамільгнеш у забыцця сутонне...* (А. Звонак);

– *свяціцца* ‘выпраменьваць святло’ → ‘іскрыцца радасцю, святлом, ажыўляцца ад шчасця, радасці; выражаць знешнім выглядам задавальненне, шчасце, радасць’: *Лют крочыў побач з Белавалодам, і шчасцем свяціліся ягоныя сінія вочы, і мядовы пах спльываў з вяршыняў бортных дрэў.* (Л. Дайнека).

4. Фізічны і фізіялагічны стан чалавека, звязаны з раненнем, фізічным пашкоджаннем, хваробай, расстройствам фізіялагічных і псіхічных працэсаў, пагаршэннем адчування. Другасныя намінацыі фактычна капіруюць сэнс першасных ЛСВ, пераносзячы яго з фізічнай на пачуццёва-псіхічную сферу. Як правіла, у рэцыпіентнай сферы ўтрымліваецца адмоўная канатацыя і ўказанне на душэўны дыскамфорт:

– *рана* ‘пашкоджанне тканак жывога арганізма’ → ‘душэўны боль, пакуты’: *Напамінак аб каханні крануў свежую рану.* (І. Шамякін); *Загоіцца ледзь рана ў сэрцы.* (М. Віняцкі);

– *параніць* ‘нанесці каму-небудзь рану’ → ‘прычыніць каму-небудзь душэўны боль, пакуты’: *Няхай Альбіна многа болю прынесла ёй, няхай параніла яе маладое сэрца, усё роўна Галя не таіла на яе ніякай злосці.* (Р. Сабаленка);

– *абяскрыліць* ‘адарваць, адрэзаць крылы, пазбавіць магчымасці лётаць’ → ‘пазбавіць творчых сіл, натхнення’: *Хто волю смеў маю знясіліць // І дух мой вольны абяскрыліць // І палажыць яму мяжу?* (Я. Колас); *Не раскажаш ім усю праўду пра Моніча, дык перастануць нават і заўважаць Дануту, якую ён, мабыць, ужо назаўжды абяскрыліў.* (А. Бажко);

– *ванітаваць* ‘пра стан моташнасці, рвоты’ → ‘пачуццё агіды да каго-, чаго-небудзь’, *Мяне ўжо ванітуе ад такіх відовішчаў.* (Б. Мікуліч);

– *нудзіць* ‘пра млосны стан, які бывае перад рвотай’ → ‘пра пачуццё агіды да каго-, чаго-небудзь’, *Нудзіць мяне, калі ты ныеш.* (І. Гурскі);

– *удушлівы* ‘які спірае дыханне, робіць яго цяжкім’ → ‘які гняце, прыгнятае’: *І ўсё-такі, нягледзячы на ўдушліваю атмасферу і ўсе перажыванні, Янг паспеў заснуць.* (П. Місько);

– *моташны* ‘ад якога становіцца млосна, моташна’ → ‘агідны, прыкрыты’: *Яго моташная балбатня выклікае раздражненне.* (І. Новікаў); *Ад гэтага моташнага крыку жах скаланае і мяне.* (В. Быкаў);

– *звар'яецець* 'захварець на псіхічнае расстройства, страціць розум' → 'страціць развагу, раз'юшыцца': *Гаспадар служажыся, пачуўшы пра немцаў, а гаспадыня зусім звар'яецела: крычыць немцам на ўсю вуліцу.* (А. Кулакоўскі);

– *звар'яцелы* 'які страціў розум; псіхічна хворы' → 'безразважны, раз'юшаны': «*Бяры яго! Бі!*» – *крычыць звар'яцелы ад злосці афіцэр.* (Я. Колас);

– *вар'яцкі* 'ўласцівы вар'яту; неразумны, шалёны' → 'які характарызуецца крайняй ступенню праяўлення, выключны (па сіле, велічы, напружанасці): *Вар'яцкая злосць;*

– *шалець* 'захворваць шаленствам' → 'прыходзіць у крайняе раздражненне, гнеў': *Шалець ад злосці;*

– *шалёны* 'хворы на шаленства' → 'які страціў разважлівасць, знаходзіцца ў стане крайняга раздражнення': *У Карніцкага шалёны характар.* (І. Паслядовіч); *Карызна кіпеў шалёным абурэннем, перамяшаным з злараднасцю.* (М. Зарэцкі).

5. Сакрамент смерці, спынення жыццядзейнасці чалавека, гібель арганізма. Лексічныя адзінкі гэтай мартальнай групы ў сваіх другасных значэннях змяшчаюць інфармацыю аб спыненні пэўных пачуццяў, стрыманасці ў міжасобасных адносінах:

– *задушыць* 'пазбавіць жыцця, гвалтоўна спыніўшы дыханне' → 'не даць развіцця на поўную сілу якім-небудзь пачуццям': *Усе астатнія пачуцці ён задушыў у сабе, цяпер яны былі непатрэбны, яны шкодзілі* (В. Быкаў); *Максім адчуваў, як закіпае ў глыбіні грудзей злосць, і намагаўся задушыць яе.* (І. Шамякін);

– *утапіць* 'апусціўшы ў ваду, прымусяць патапуць, загубіць чыё-небудзь жыццё, сілай кінуўшы ў ваду' → 'заглушыць, стрымаць пэўныя пачуцці, гора, страх': *Я стараюся ўтапіць усё гэта ў сваёй душы і кіроўваю думкі на іншае.* (В. Быкаў); *Цяжка было ў Веры на душы і нельга было гэты цяжар утапіць нават у моры слёз.* (П. Машара);

– *атруціць* 'прымусяць памерці, даўшы атруты' → 'пазбавіць радасці, зрабіць непрыемным': *А гэта багацце мне вылезла бокам і атруціла мне жыццё.* (Я. Колас); *Ды хіба мог я меркаваць тады, што гэты рахманы Паўлюк атруціць маё жыццё.* (В. Быкаў);

– *загрызці* 'грызучы зубамі, давесці да смерці; разарваць' → 'змучыць, давесці да цяжкага душэўнага стану папрокамі, прыдзіркамі і пад.': *Не забудзься каня папасвіць, а то Рыгор загрызе нас з табою.* (А. Якімовіч).

6. Дэструктыўная сфера, пэўныя пашкодванні, разбурэнні, якія суправаджаюцца моцнымі гукамі. У працэсе метафарызацыі такіх намінацый актуалізуецца дадатковая тэмпаральная сема, якая ўказвае на хуткасць, імгненнасць выяўлення дзеяння ці прыметы:

– *выбух* 'хімічная рэакцыя з імгненным вылучэннем энергіі вялікага разбуральнага дзеяння' → 'раптоўнае праяўлення якога-небудзь пачуцця (звычайна гнеўнага)': *Ніхто не падумаў, што гэта навіна выкліча такі выбух нянавісці і гневу.* (У. Іваню);

– *узрыў* 'разбурэнне, знішчэнне чаго-небудзь выбуховым рэчывам' → 'раптоўнае бурнае праяўленне якіх-небудзь пачуццяў': *У зале выбухнуў новы узрыў весялосці.* (А. Карпюк);

– *узрваць* 'разбурыць, знішчыць выбухам, падарваць' → 'вывесці з сябе, абурыць, вельмі раззлаваць': *Гэтая ветлівасць узрвала Андрэя, хоць ён даў сабе слова размаўляць зусім спакойна.* (У. Шахавец); *У гэты раз баязлівасць байца ўпершыню за ўвесь час іх суседства злосцю ўзрвала Жаркова.* (В. Быкаў).

7. Сфера жывёльнага свету ўключае ў свой склад дзеяслоўныя намінацыі, звязаныя з паводзінамі драпежнай жывёлы, а таксама дзеяннямі жывёл, птушак і насякомых у працэсе самаабароны ці спажывання ежы. Рысы паводзін драпежных жывёл, якія з'яўляюцца небяспекай для чалавека, служаць для актуалізацыі паводзін чалавека, які страціў кантроль над сваім псіхічным станам. Другасныя ЛСВ носяць яркі пэярэтыўны характар і ўказваюць на злосць, цяжкі душэўны стан, крыўду, назойлівасць, дакучлівасць, шкадлівасць:

– *ашчацініцца* 'наставіць хіб, шчацінне ад злосці, страху' → 'узлавацца, стаць раздражненым': *Мужыкі ашчацініліся і з гневам указвалі на яго.* (А. Бажко);

– *натапырыцца* 'надзьмуцца, прыняць ваяўнічы выгляд' → 'ускіпець, раззлавацца': *Ён, як сабака, злосна натапырыўся на прышэльца.* (У. Клімовіч);

– *грызці* 'кусаць, есці што-небудзь цвёрдае, сухое' → 'мучыць, трывожыць, не даваць спакою'; 'дакучаць пастаяннымі прыдзіркамі, папрокамі, сваркамі': *Пракоп адчувае сябе адзінокам, яго штосьці есць, грызе.* (Я. Колас); *Трывога апошнім часам грызла ягоную душу.* (Л. Дайнека); *Ганна спачатку грызла яго за той гармонік.* (В. Казько); *Хворая баба дабрэе і не так грызе мужыка.* (А. Дударэў);

– *кусаць (пакусаць)* 'укусіць у многіх месцах, раніць зубамі' → 'крыўдзіць, дапякаць чым-небудзь': *І свой жа брат цябе кусае, // Бо кожны выслужыцца хоча.* (Я. Колас); *Значыцца, калі мяне на кіруючую пасаду не вылучаюць, то трэба пакусаць ці праглынуць* (В. Праўдзін);

– *дзяўбці* 'есці, хапаючы ежу дзюбай (пра птушак)' → 'даймаць папрокамі, нападкамі': *Галушкіна не ў першы раз дзяўбуць. // І ўсё сухім з вады выходзіць.* (І. Гурскі);

– *уджаліць* 'параніць, упіцца джалам' → 'глыбока хваляваць, трывожыць (пра пачуцці)'; 'дакучаць пастаяннымі прыдзіркамі, нападкамі, даймаць папрокамі, сваркамі, давесці да цяжкага душэўнага і пачуццёвага стану': *Горкая самотнасць джаліла мяне, і такое ж горкае шкадаванне напаўняла маё сэрца.* (А. Марціновіч); *Анэля спрабавала стрымаць сваё абурэнне і, хоць словы ўджалілі яе, уджалілі нечакана балюча, выціснула з сябе ўсмешку.* (Т. Бондар).

8. Першасныя лексіка-семантычныя варыянты некаторых найменняў кулінарна-гастранамічнага кантынума экстрапаліруюць частку сваёй семантыкі ў выніковую эмацыянальна-псіхалагічную вобласць. У працэсе метафарызацыі ўключаюцца наступныя дзеясловы:

– *есці (з'есці)* 'прымаць ежу, перажоўваючы яе і глытаючы' → 'не даваць спакою, мучыць, грызці (пра сумленне, боль і пад.)': *З бяды людзі крываюць адзін на аднаго, з'есці адзін аднаго гатовы.* (І. Мележ); *Я з'еў ужо ўсе свае пуды солі, вычарпаў лыжкі дзёцю.* (В. Казько);

– *дапячы* ‘скончыць пячы; пекучы, давесці да поўнай гатоўнасці’ → ‘вывесці з раўнавагі, пакрыўдзіць, даняць’: *Ляшчэню так і парывала дапячы чым-небудзь Вабейку*. (Т. Хадкевіч).

9. Сфера смакавых адчуванняў прадстаўлена першаснымі ЛСВ, якія актуалізуюць пеярэатыўную сему непрыемнага смаку:

– *агоркнуць* ‘набыць непрыемны пах і гаркаваты смак у выніку псавання’ → ‘вельмі надакучыць, абрыдзець’: *Агоркла ўжо глядзець на гэту работу*. (Я. Брыль);

– *агорклы* ‘пра тое, што набыло горкі смак’ → ‘пра тое, што надакучыла, абрыдла’: *З двара пачуўся той непрыемны, амаль агорклы голас*. (Я. Брыль);

– *ачамярэць* ‘стаць горкім, як чэмер’ → ‘надакучыць, абрыдзець’;

– *скіснуць* ‘зрабіцца кіслым; пракіснуць’ → ‘страціць бадзёрасць, упэўненасць, стаць вялым, сумным’: *Заўсёды вясёлая, часам нават задзёрыстая на такіх пагулянках, яна нібы скісла сягоння, сядзела хмурая, надзьмутая*. (М. Лынькоў);

– *ачамярэлы* ‘які стаў горкі, як чэмер’ → ‘які надакучыў, абрыдзеў’: *Ачамярэлі мне гэтыя слёзы*. (К. Чорны).

Меліяратыўны характар другасных ЛСВ актуалізуецца ў семантыцы салодкага смаку страў ці рэчываў, што прынята суадносіць з прыемнымі, радаснымі перажываннямі:

– *слодыч, саладосць* ‘уласціvasць салодкага; салодкі смак’ → ‘прыемнае адчуванне; асалода, задавальненне’: *Паблытаў сцежкі век імклівы, // Каханьня слодыч – не для нас. // З табою быў я справядлівы, // Цяпер я грэшны, нешчаслівы*. (М. Кавыль); *А салаўі, пад смех маладзіка, // Паілі сэрца слодыччу шчымлівай. // Прымала ўсе дары мая рука // У няведанні наіўным і шчаслівым*. (Н. Мацяш).

10. У негатыўнай сферы забруджвання, смецця, адсутнасці чысціні вылучаюцца найменні з каранем *-бруд-*, якія ўтварылі другасныя ЛСВ з пеярэатыўным значэннем ‘ганьба’, ‘амаральнасць’:

– *бруд* ‘тое, чым што-небудзь забруджана, запэцкана’ → ‘што-небудзь нізкае, амаральнае, нядобрасумленнае; напластаванне адмоўных якасцей’: *Нянавісьць мая будзе жорсткая, бязлітасная. Нянавісьць да броду, падману, мяшчанскага дабрабыту ў сваім гняздзечку...* (А. Савіцікі);

– *брудны* ‘нячысты, нямыты, з прыкметнымі слядамі пылу, броду на паверхні’ → ‘грубы, непрыстойны, які выклікае маральную агіду’: *Пастушэнка моўчкі выслухаў брудную лянку*. (І. Шамякін);

– *забрудзіць* ‘зрабіць брудным, запэцкаць’ → ‘пазбавіць маральнай чысціні’: *Сваім учынкам Мачулін забрудзіў чыстыя і шчырыя пачуцці да Мальвіны*. (І. Дуброўскі).

У выніковай паняццённай сферы могуць фіксавацца другасныя ЛСВ, якія характарызуюцца сінкрэтызмам, пэўнай семантычнай «размытасцю», што заключаецца ў перапляценні і ўзаемадзеянні слоў псіхічнага стану з прэдыкатамі ментальнасці, тэмпаральнасці, квантытатыўнасці, міжасобных адносін і іншых пачуццёвых і фізічных сфер. Так, у намінацыях гневу дадаткова актуалізуюцца прыметы, звязаныя з інтэнсіўнасцю, вялікай сілай уздзеяння эмоцый, іх высокім напалам, бурным

дэструктыўным працяканнем. На першы план могуць вылучацца тэмпаральныя прыметы, якія ўказваюць на хуткасць, кароткачасовасць эмацыянальнага выяўлення (*выбухнуць, узарвацца, узгарэцца*).

Часам у межах невялікага тэкставага фрагмента фіксуецца некалькі другасных псіхалагічных метафар, якія павышаюць ёмістасць і інфарматыўнасць выказвання: *Згрызае, есць яго нуда. Адзін ён тут у волкім змроку*. (Я. Колас); *А тут, няўжо не разумееш сам, што жыву ты сябе, перажыву, сам сябе пачынаеш кусаць, грызці. І загрызеш сам сябе, гэта я шчыра табе гавару*. (В. Казько); *Унутраныя, сардэчныя буры, навальніцы, што адбываюцца, працякаюць у душах і сэрцах герояў і гераінь, набываюць канкрэтныя контуры і абрысы*. (Г. Юрчанка); *Здавалася, ужо забыўся, плюнуў на яе [Іну]. А ўбачыў – зноў бура ўзнялася ў грудзях, разгарэўся агонь*. (М. Ваданосаў).

Такім чынам, для выражэння эмоцый у беларускай мове выкарыстоўваецца шэраг лексічных адзінак, сярод якіх у асобную групу вылучаюцца другасныя намінацыі. У сваёй большасці псіхалагічныя метафары характарызуюцца цеснай сувяззю і залежнасцю ад крыніцы матывацыі, спецыфікі першасных ЛСВ, якія адлюстроўваюць рэальна існуючыя, фізічныя, відавочныя якасці і ўласцівасці. Адбываецца перанясенне аналагаў фізічнай рэальнасці, канкрэтных фізічных станаў і працэсаў на ўнутраны стан чалавека. У працэсе метафарызацыі ўключаюцца іменныя і дзеяслоўныя адзінкі, зыходная (донарская) сфера якіх прадстаўлена 10 групамі намінацый розных лексіка-тэматычных груп.

Разгалінаваная сетка праекцый сферы-крыніцы ўключае значэнне вогненнай і воднай стихіі, мэтэаралагічных з’яў вялікай разбуральнай сілы, фізічных і фізіялагічных станаў чалавека (раненне, хвароба, знясіленне, фізічныя пашкоджанні, пагаршэнне адчування, фізіялагічныя працэсы), смерці, гібелі, спынення жыццядзейнасці чалавека, дэструктыўных дзеянняў і працэсаў, смакавых адчуванняў, паводзін драпежнай жывёлы, дзеянняў жывёл, птушак і інш.

Карцінна-вобразнае аблічча ўнутранага стану чалавека, глыбінныя працэсы ва ўнутраным свеце чалавека, яго асабістай самаідэнтыфікацыі рэпрэзентуюцца процілеглымі ЛСВ з маркерамі цяжкага душэўнага стану, нервовага ўзбуджэння, трывогі, неспакою, бязрадаснасці, душэўны холаду, стрыманасці ў праяўленні пачуццяў, няшчырасці, ілжывасці а таксама душэўнага пад’ёму, страснасці, азарту, моцнага жадання чаго-небудзь, сардэчнасці, шчырасці, спагадлівасці, радасці, асалоды, задавальнення. Часцей за ўсё назіраюцца ўстойлівыя пеярэатыўныя канатацыі, у той час як станючая канатацыя выяўлена ў невялікай колькасці намінацый (каля 30 %).

Дзеянне семантычнай дэрывацыі па мадэлі «канкрэтны фізічны працэс ці стан» → «ўнутраны стан чалавека» сведчыць аб анімістычнай накіраванасці зыходных лексіка-семантычных варыянтаў і іх актыўнае ўключэнне ў эмацыянальна-псіхалагічную і антрапацэнтрычную сферы, што ў пэўнай ступені дэманструе пэўны фрагмент беларускай моўнай карціны свету.

ЛІТАРАТУРА

1. Балли, Ш., 2003. Язык и жизнь. Пер. с фр. / Ш. Балли. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 232 с.
2. Шаховский, В. И. Лингвистическая теория эмоций / В. И. Шаховский. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.
3. Шаховский, В. И. Голос эмоций в языковом круге homo sentiens / В. И. Шаховский. – М. : Книж. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – С. 5.
4. Гумбольт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / В. Гумбольт. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
5. Алефиренко, Н. Ф. «Живое» слово : проблемы функциональной лексикологии / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта: Наука, 2009. – 344 с.
6. Алефиренко, Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка : учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 288 с.
7. Доўгал, А. В. Функцыянальна-семантычная катэгорыя эматыўнасці ў сучаснай беларускай мове : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук па спецыяльнасці 10.02.01 – беларуская мова / А. В. Доўгал ; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. – Мінск : БДУ, 2006. – 19 с.
8. Старычонок, В. «Я павяду сваю хаду праз пачуццё, цераз жыццё»: Псіхалагічны тып метафары ў творах беларускай літаратуры / В. Старычонок // Польмя. – 2004. – № 10. – С. 191–200.
9. Шыманская, В. Ю. Метафарычная рэпрэзентацыя псіхалагічнай сферы чалавека ў беларускай і англійскай мовах (на матэрыяле субстантываў) / В. Ю. Шыманская. – Мінск : РІВШ, 2016. – 124 с.
10. Звегинцев, В. А. Язык и лингвистическая теория / В. А. Звегинцев. – М. : Издательство Московского университета. – 1973. – 274 с.
11. Телия, В. Н. Метафора в языке и тексте / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
12. Телия, В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
13. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I–XV. – 896 с.

REFERENCES

1. Balli, Sh., 2003. Yazyk i zhizn'. Per. s fr. / Sh. Balli. – M. : Editorial URSS, 2003. – 232 s.
2. Shahovskij, V. I. Lingvisticheskaya teoriya emocij / V. I. Shahovskij. – M. : Gnozis, 2008. – 416 s.
3. Shahovskij, V. I. Golos emocij v yazykovom krugе homo sentiens / V. I. Shahovskij. – M. : Knizh. dom «LIBROKOM», 2012. – S. 5.
4. Gumbol't V. fon. Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu: Per. s. nem. / V. Gumbol't. – M. : OAO IG «Progress», 2000. – 400 s.
5. Alefirenko, N. F. «Zhivoe» slovo : problemy funkcional'noj leksikologii / N. F. Alefirenko. – M. : Flinta: Nauka, 2009. – 344 s.
6. Alefirenko, N. F. Lingvokulturologiya. Cennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka : ucheb. posobie / N. F. Alefirenko. – M. : Flinta : Nauka, 2010. – 288 s.
7. Doŭgal', A. V. Funkcyanal'na-semantychnaya kategoryya ematyŭnasci ŭ suchasnaj belaruskaj move : aŭtaref. dys. ... kand. filal. navuk pa specyjal'nasci 10.02.01 – belaruskaya mova / A. V. Doŭgal' ; Belaruskij dzyarzhauŭny universitet. – Minsk : BDU, 2006. – 19 s.
8. Starychonak, V. «Ya pavyadu svayu hadu праз pachuccyo, cераz zhycyo»: Psihalagichny typ metafary ŭ tvorah belaruskaj litaratury / V. Starychonak // Polymya. – 2004. – № 10. – S. 191–200.
9. Shymanskaya, V. Yu. Metafarychnaya reprezentacyya psihalagichnaj sfery chalaveka ŭ belaruskaj i anglijskaj movah (na materyyale substantyvau) / V. Yu. Shymanskaya. – Minsk : RIVSh, 2016. – 124 s.
10. Zvegincev, V. A. Yazyk i lingvisticheskaya teoriya / V. A. Zvegincev. – M. : Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. – 1973. – 274 s.
11. Teliya, V. N. Metafora v yazyke i tekste / V. N. Teliya. – M. : Nauka, 1988. – 176 s.
12. Teliya, V. N. Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnyh edinic / V. N. Teliya. – M. : Nauka, 1986. – 143 s.
13. Arutyunova, N. D. Yazyk i mir cheloveka / N. D. Arutyunova. – 2-e izd., ispr. – M. : Yazyki ruskoj kul'tury, 1999. – I–XV. – 896 s.